

VÂSİLÎ KÜTÜPHANESİ VE KÜTÜPHANEDE BULUNAN İKİ NADİR YAZMA HAKKINDA*

ABOUT VÂSİLÎ'S LIBRARY AND TWO RARE MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY

Mahmud HASANİY **

ÖZ

Bu yazıda 1898-1979 yılları arasında yaşayan, vefatından sonra Özbekistan'ın Andican ilinde kitaplarından oluşan kütüphanesi kurulan Mahmud Vâsilî tanıtılmış, kütüphanesinde bulunan Nevâyî'nin *Hamse* ve Cemal Karşî'nin *Mülhakatü's-Surah* adlı eserlerin nüshaların tavsifi yapılmıştır. Türk dili, edebiyatı, tarihi, etnografyası gibi konularda öneme sahip olan bu iki eserin Mahmud Vâsilî'nin özel kütüphanesinde bulunan nüshalar üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mahmud Vâsilî, Özbekistan, *Hamse*, *Mülhakatü's-Surah*, yazma eser.

ABSTRACT

In this article, Mahmud Vâsilî, who lived between 1898-1979 and whose library was established in Andijan province of Uzbekistan after his death, was introduced, and the copies of Navayi's *Khamsa* and Jamal Karshî's *Mulhakatu's-Surah* in his library were described. The copies of these two works, which are important in subjects such as Turkish language, literature, history, and ethnography, in the private library of Mahmud Vâsilî, were evaluated.

* Bu makale 11.10.2022 tarihinde dergimize gönderilmiş; 13.10.2022 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 27.10.2022 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makale, Dr. Saidbek Boltabayev tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Makaleye atıf şekli; Mahmud Hasaniy, Vâsilî Kütüphanesi ve Kütüphanede Bulunan İki Nadir Yazma Hakkında, *Karabük Türkoloji Dergisi*, Cilt/Sayı: 5-2 (2022), Karabük 2022, s. 230-239.

ISSN 2667-7253/e-ISSN 2687-3885, DOI: 107596/katud.31122022.009

** Prof. Dr. Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birünî adlı Şarkşinaslık Enstitüsü, mahmudhasaniy@yahoo.com, Orcid ID: 0000-0002-2138-8986

Keywords: Mahdum Vasilî, Uzbekistan, Hamse, Mulhaqatu's-surah, manuscript.

Giriş

Eski adı *Mingtepe* (Bin tepe) olan şimdiki Andican vilayetinin Merhamet ilçesinde 1917 yılına kadar onlarca âlim, bilim adamı yaşamıştır. Bunların çoğu Buhara'ya gidip Mir Arap medresesinde eğitim almışlardır. Böyle âlimlerden biri Mahdum Vâsîlî mahlasıyla eserler yazan Molla Hasancan Mahdum ibn Molla Muhammed İbrahim (1898-1979) idi. Mir Arap medresesini tamamladıktan sonra Mahdum Vâsîlî memleketi Mingtepe'ye dönmüş ve Merhamet köyünün altıncı sokağında yaşamış, ömrünü çeşitli eserlerin telifiyle geçirmiştir. Ondan günümüze 44 eser miras kalmıştır. Mahdum Vâsîlî'nin hayat yolu bir takım sıkıntılardan geçmiş, her zaman Rus istihbaratı KGB'nın sıkı takibi altında olmuştur.

Mahdum Vâsîlî hakkında Özbekistan'da iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Onun gazellerden ibaret olan divanı neşredilmiştir.¹ Aynı zamanda onun yaşadığı evde Manevi Miras Merkezi teşkil edilmiştir. Bu merkezde bine yakın Arap, Fars ve Türk dillerinde yazılan eserler muhafaza edilmektedir. Âlimin yaşadığı sokağa adı verilmiştir. Merhamet ilçesinin belediyesi tarafından mezarına türbe inşa edilmektedir. Mahdum Vâsîlî aynı zamanda bir veliyullah idi, onun kerametleri hakkında bir kitap neşredilmiştir.²

Mahdum Vâsîlî adlı Kütüphanede muhafaza edilen yaklaşık bin adet yazma ve taşbaskı kitap içinde üç bine yakın eser bulunmaktadır. Bu sebeple kütüphane sadece yurt içinde değil, yurt dışında da tanınmakta, çeşitli ülkelerden bilim adamlarının dikkatini çekmektedir. Son yıllarda kütüphaneye gelen ziyaretçilerin sayısı artarak, kütüphanede bulunan yazmaları inceleme imkânına sahip olmuşlardır. Özellikle kütüphanede bulunan iki nadir nüsha kütüphaneyi

¹ Azizahan Abidhan kızı. *Mahdum Vâsîlî ve Uning İlmiy Mirası*. Taşkent: Nevruz Neşriyatı, 2019.

Mahdum Vâsîlî. *Divan*. Yayıma hazırlayanlar: M. Hasaniy, A. Muzaffarova. Taşkent: Nevruz Neşriyatı, 2015. M. Hasaniy, A. Hasanov. *Mahdum Vâsîlî'ning İbretli Hayatidan Levhalar*. Taşkent: Nevruz Neşriyatı, 2019.

² Bu konuda bkz: M. Hasaniy, A. Hasanov. *Mahdum Vâsîlî'ning İbretli Hayatidan Levhalar*. Taşkent: Nevruz Neşriyatı, 2019.

ziyaret edenlerin dikkatini çekmektedir. Bunlardan biri Ali Şir Nevâyî'nin *Hamse* eserinin nüshası³ ise ikincisi *Mülhakatü's-Surah* adlı eserin nüshasıdır⁴.

1. Kütüphanede Bulunan İki Nadir Yazma

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü Kütüphanesinde Nevâyî'nin *Hamse* eserinin onlarca nüshası vardır. Hatta bu nüshaların arasında Nevâyî'nin kendi kütüphanesinde bulunan ve döneminin en meşhur hattatları tarafından istinsah edilen *Hamse* nüshaları ve şairin başka eserlerinin nüshaları da bulunur. Bununla birlikte Mahdum Vâsilî kütüphanesinde 41 numara altında muhafaza edilen nüshanın da ayrı bir değeri vardır. *Hamsenin* bu nüshası temellük kayıtlarına göre daha önce Taşkent ilinin Ak Korgan ilçesinde yaşayan bir kişinin şahsi kütüphanesinde bulunmuştur. Daha sonra nüsha onun tarafından Mahmud Hasaniy'e hediye edilmiştir. Güzel bir hat ile istinsah edilen bu nüshanın başlangıcında Nevâyî'nin *Tarih-i Müluk-ı Acem* adlı eseri de yer almaktadır.

Nüshada metin siyah mürekkeple, başlıklar ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 36x23 ölçüsüne sahip olan kitap 296 varaktan ibarettir. Ketebe kaydına göre H. 1229 (M. 1813) yılında istinsah edilmiştir. Metin Hokand kâğıdı üzerine yazılmış olup, cildinde kalın mukavva kullanılmıştır. Müstensihin adı kitabın cildinde yer alan *Amel-i Abdurreşid Kadirî* (Abdurreşid Kadirî'nin işi) cümlesinde gösterilmiştir. Müstensihin adının yazılı olduğu kısmın altında ise H. 1274 (M. 1857) senesi yazılmıştır. Bundan nüshanın daha sonradan tekrar ciltlendiği anlaşılmaktadır.

İncelediğimiz bu *Hamse* nüshası iki müstensih tarafından kopyalanmıştır. Genelde büyük hacimli eserlerin istinsahını hükümdar veya yöneticiler birkaç müstensihe taksim etmişlerdir. Müstensihlerden biri kendini Molla Koldaş olarak tanıtır. Nüshadaki *Hayretü'l-Ebrar* destanı Molla Koldaş tarafından istinsah edilmiş olup bu konuda kendisi şöyle kayıt düşmüştür:

Yazdı evrakga hatt-ı bî-encam

*Molla Koldaş hasta zehra-şam*⁵

Ferhad ü Şirin destanının sonunda “*În kitâb der tuman-ı Ahugir be itmâm resîd*” (Bu kitap Ahugir ilçesinde tamamlandı) şeklinde bir kayıt vardır.⁶ Ancak müstensih adını burada zikretmemiştir. Yazısına göre nüshadaki bu destanın da

³ Ali Şir Nevâyî. *Hamse*. Mahdum Vâsilî Kütüphanesi, 41 nolu yazma eser (Bundan sora *Hamse nüshası*).

⁴ Cemal Karşı. *Mülhakatü's-Surah*. Mahdum Vâsilî Kütüphanesi, 41 nolu yazma eser (Bundan sonra *Mülhakat nüshası*).

⁵ *Hamse* nüshası 62b.

⁶ *Hamse* nüshası 124b.

Molla Koldaş'ın istinsahı olduğu söylenebilir. Burada ayrıca Nevâyî'nin 10 gazeli ve 1 muhammesi de ilave edilmiştir.

Leyli vü Mecnun destanı Mirza Seyyid Masum tarafından istinsah edilmiş olup bunu aşağıdaki beyitten tespit etmek mümkündür:

Yazdı evrakga hatt-ı bî-encam

*Mirza Mas 'um hasta zehra-şam*⁷

Müstensih bu kısımda başka bir bilgi vermemiştir. Ancak *Seb'a-yı Seyyar* destanının sonunda Mirza Masum bazı gerekli bilgileri ilave etmiştir. Bundan anlaşıldığına göre müstensih aynı zamanda maharetli bir şairdir. Nevâyî'nin faziletleri ve *Hamse* eserini konu alan 60 mısradan oluşan bir şiir yazmıştır. Şiirin ne zaman yazıldığını aşağıdaki beyitlerde dile getirmiştir:

Boldı bu nüsha-yı şerif tamâm

Yevm-i yekşenbe erdi bul itmam

Sene ming ikki yüz yigirme tokkuz

*Receb ayıning ahiride bu künüz.*⁸

Şiirin bu kısmından tespit edilebildiği gibi nüshada yer alan *Seb'a-yı Seyyar* destanı H. 1229 (M. 1813) yılının Recep ayının sonunda, bir Pazar günü istinsah edilmiştir. Müstensih aynı zamanda kendi yaşadığı çağ ile ilgili de bilgiler vermeyi ihmal etmemiştir. Ona göre:

Asr-ı sultan Emir Haydar şah

Erdi ol vakt bir yol agah

Erdi sultan bâ-adalet u dad

Kim Buhar vilayetiga imad

Şiirden anlaşıldığına göre *Hamse*'nin bu nüshası Buhara emiri Emir Haydar döneminde istinsah edilmiştir. Emir Haydar'ın hükümdarlık yılları 1800-1826 yıllarına denk gelmektedir. Emir Haydar'ın babası Emir Şah Murad'ın (1785 - 1800) hükümdarlık dönemi Buhara'da barışın sağlandığı ve çeşitli olumlu gelişmelerin yaşandığı yıllar olsa da Emir Haydar'ın iktidarda olduğu zaman çok sayıda savaş ve isyanlar meydana gelmiştir. Bu durum müstensihin hayatına da yansımıştır. Bu konuda onun kendisi şöyle yazar:

⁷ Hamse nüshası 146a.

⁸ Hamse nüshası 216b.

Kariya eger körünse sehv-i kalem

Afv nişi birle kötergil hem

Hatırım asru bî-serişte erdi

Cigeri kan, bagrı pare erdi

Hamse'nin son destanı olan *Sedd-i İskenderi*'nin ketebe kaydının yer aldığı kısımda müstensihin adı yazılmamıştır, ancak *Hamse* nüshasının H. 1229 (M. 1813) yılında istinsah edildiği kaydedilmiştir.

Bütün bu bilgilerden hareketle *Hamse*'nin elimizde bulunan bu nüshasının Emir Haydar'ın veya onun sarayında bulunan yöneticilerin buyruğu ile istinsah edildiği söylenebilir. O dönemde yaşanan çeşitli siyasi olaylar ve olumsuz şartlar sebebiyle mükemmel süslemelerle süslenmemiştir. Her eserin başlangıcında unvan için boşluk bırakılmış olmasına rağmen tezhip işlenmemiştir. Bütün bunlarla birlikte incelediğimiz *Hamse* nüshası Orta Asya kültürel hayatı ve kitabet sanatı bakımından değere sahiptir. Özellikle Merhamet ilçesinde, belki de bütün Fergana vadisinde tek örnek olması da dikkate değerdir.

Çalışmada ele alınacak ikinci yazma eser ise *Mülhakatü's-Surah*'ın nüshasıdır. *Mülhakatü's-Surah* adlı eserin müellifi Cemal Karşî adıyla meşhur olan Ebulfazl Muhammed bin Ömer bin Halid'dir. Cemal Karşî 1230 yılında doğmuştur.

Elde olan bilgilere göre o birkaç şehirde bulunmuştur. Kaşgar'da Kemaleddin Ebu Abdullah bin Hüseyin'in ve Sadeddin'in himayesi altında faaliyet göstermiştir. Bu dönemde o genellikle şiir yazmakla meşgul olmuş ve sadrazam Sadeddin'in teklifiyle 1302 yılında *Es-Surah mine's-Sıhah* ("Faydalı (mülhaza)dan ortaya çıkan açık söz") adlı eserini yazmıştır. Cemal Karşî 1269-1294 yılları arasında Orta Asya'nın birçok şehir ve kasabalarına seyahat yapmıştır.⁹

Cemal Karşî'nin yukarıda zikredilen eseri aslında Ebu Nasr İsmail bin Hammad el-Cevheri'nin (vefatı 1008) *Es-Sıhah* ("Fasih lügat") adlı eserine yazılan zeyli olup genellikle *Mülhakatü's-Surah* (*Es-Surah*'a zeyil) adıyla meşhurdur. Bu eser 1302 yılında tamamlanmıştır.

Eserde XIII. yüzyılda Almalık ve onun bünyesinde yer alan bölgelerde hüküm süren Türk hükümdarları, Karahanlılar, özellikle onların Kaşgar'da hüküm süren yöneticileri, Kaşgar, Hoten, Fergana, Şaş vilayetleri'nin yanı sıra Barçınlık-kent, Cend gibi Sır Derya'nın aşağı mecrasında yer alan bir takım Orta

⁹ Ahmedov Böribay. *Özbekistan Halkları Tarihi*. Taşkent: Okituvçı Yayınevi, 1991, s. 115.

Çağ şehirleri hakkında, çağdaşı olan meşhur şahsiyetler, şeyhler, alimler, şairler hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

Cemal Karşî'nin söz konusu eseri Maverâünnehir ve Orta Asya halklarının XIII. yüzyıldaki durumu, tarihi, kültürü, şehir ve sosyal hayatı ile ilgili önemli bilgiler veren kaynaklardan biridir. *Mülhakatü's-Surah* şimdiye kadar her hangi bir dile çevrilmemiştir. Bu eserin yazma nüshaları İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya kütüphanelerinde muhafaza edildiği bilinmektedir.¹⁰

Mülhakatü's-Surah eserinin Özbekistan'da bilinen tek nüshası Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünün kütüphanesinde bulunmakta idi. Şimdi eserin ülkedeki ikinci nüshası olarak Mahdum Vâsîlî kütüphanesinde muhafaza edilen nüsha karşımıza çıkmaktadır. Şarkşinaslık Enstitüsü araştırmacılarından birinin eser üzerinde tez hazırladığını, ancak nüshalarının az olduğundan bahsedildiğini öğrendiğimizde Mahdum Vâsîlî kütüphanesinde bir nüshası bulunduğunu ifade ederek kullanması için istifadesine sunduk. Bundan sonraki araştırmalarda *Mülhakatü's-Surah*'ın Andican nüshası olarak kaydedilmektedir.

Meşhur alim Alihan Sagunî birçok kitabı okumuş ise de *Mülhakatü's-Surah* eserini okumadığını ifade etmiştir. O 1958 yılında Mahdum Vâsîlî ile evinde iki defa görüşmüş, Mahdum Vâsîlî'nin kitaplarını incelerken *Mülhakatü's-Surah*'ın nüshasını fark etmiştir. Ardından kitap sahibinin izniyle nüshayı ödünç almış ve yaklaşık bir yıl boyunca ondan istifade ederek Mahdum Vâsîlî'ye geri vermiştir.

Mahdum Vâsîlî kütüphanesinde bulunan *Mülhakatü's-Surah* nüshasının kitap ölçüsü 20x15 cm olup mukavva karton ile ciltlenmiştir. Başlıklar kırmızı, geriye kalan bütün metin siyah mürekkep ile 53 varak (106 sayfa) olarak yazılmıştır. Tam bir nüshadır. Cildinde ciltleyen kişinin adı Molla Muhammed Emin Sahaf olarak kaydedilmiştir. Nesih yazısıyla istinsah edilen nüshanın müstensihî bilinmemektedir. İstinsah tarihi ise H. 1285 (M. 1868) yılıdır. Sayfalarda altlık kelimeler yoktur. Nüshanın başında bulunan boş sayfalara Mahdum Vâsîlî tarafından bazı bilgiler kaydedilmiştir. Bu bilgilerin altında ise Mahdum Vâsîlî kütüphanesinin mührü bulunmaktadır. Metin Arapça olarak yazılmış, bazı kısımlarda ise Farsçası da verilmiştir.

Eserin giriş kısmı nüshada Arap ve Farsça olarak iki dilli şekilde yer almaktadır. Bu kısımda müellifin adı ve telif sebebi açıklanmaktadır. Daha sonra ilk başlık olarak *El-mu'arreat vel-marufat min esmai'l-ecnas* ("Muarreat ve Marufat'tan sonra eşyaların isimleri hakkında") yazılmıştır. Daha sonra bu isimler açıklanmıştır. Örneğin, *muarreat* terimi ile başka dillerdeki eşyaların isimlerinin Arapçalaştırılması kastedildiği belirtilmektedir. Mesela Farsça *berre*

¹⁰ *Tarihi Menbaşınaslık*. Hazırlayanlar: A. Madraimov, G.S. Fuzailova. Taşkent: Fen Yayınevi, 2006, s. 83.

kelimesini Araplar *berrak* olarak, *kehriba* kelimesini ise *kahraba* şeklinde değiştirmişlerdir. *Marufat* terimi ise Arapça ve Farsça kelimelerin değiştirilmeden, aslına uygun şekilde telaffuz edilmesi ve yazılması söz konusu olduğu açıklanmaktadır. Eserin bu kısmında yüzlerce faydalı bitkilerin ve başka eşyaların isimleri verilmiştir.

Sonraki bölümde Hz. Resulullah ve eşleri hakkında bilgiler mevcuttur. Onun sonrasında Hz. Muhammed'den önceki peygamberler ve sahabeler konusunu içeren fasıl yer almaktadır. Bu fasılda halifelerin adı, doğum ve vefat tarihleri beyan edilmiştir. Geçmiş zamanlarda yaşayan alimler, bilgiler, meşhur vezirler hakkında da bilgiler verilmiştir.

Eserde aynı zamanda Orta Asya şehirleriyle ilgili yer alan bilgiler de dikkate değerdir. Şehirlerde yaşayan alimler hakkındaki ifadeler eserin değerini artırmaktadır. Örneğin Fergana şehriyle ilgili bölümde Oş hakkında yazarken burada Beraket dağının olduğu, Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf bin Berahya'ya ait olan mezar olduğu belirtilir. Fergana'ya bağlı Kılıç adlı bir köyde ise Kuteybe bin Müslim ve onunla Orta Asya'ya gelen başka kişilerin mezarlarının olduğu kaydedilir. Sefid-bulan köyünde ise Hz. Osman tarafından gönderilen Muhammed bin Cerir önderliğindeki askerlerle yapılan savaşın gerçekleştiği beyan edilir. Bunların dışında meşhur kişiler, onların vefat tarihi ve mezarlarının bulunduğu yer hakkında bilgiler de yer almaktadır.

Mülhakatü's-Surah'ın başka bir değeri de bu eserde *Es-Sıhah*'ta bulunmayan bazı bilgilerin yer aldığıdır. Müellifin kendisi bu konuda eserin mukaddimesinde yeni bilgilerle doldurduğunu ve *Es-Sıhah*'a zeyil olarak hazırladığını kaydeder. Kısacası *Mülhakatü's-Surah* eseri Orta Asya'nın kültürel ve manevi hayatının tarihiyle ilgili paha biçilemez bir değere sahiptir.

SONUÇ

Mahdum Vâsılı mahlasıyla 44 eser kaleme alan Molla Hasancan Mahdum ibn Molla Muhammed İbrahim (1898-1979) sadece Andican veya Fergana vadisi bölgesinin değil, aynı zamanda bütün Türkistan'ın XX. yüzyılda önemli aydınlarından biri olmuştur. Hayatını eğitim, marifet uğurunda geçiren Mahdum Vâsılı kitap, özellikle yazma eser aşığı olmuş bir kişidir. Daha sonra ailesi onun adıyla kütüphane kurmuş ve yaklaşık 1000 nadir eserin bulunduğu bu kütüphane en çok dikkat çeken özel kütüphanelerden biri olarak Orta Asya kütüphaneleri arasında daha şimdiden kendi yerini bulmaya başladığı söylenebilir. Bu çalışmamızda Nevâyi'nin *Hamse* ve Cemal Karşî'nin *Mülhakatü's-Surah* adlı eserlerinin Mahdum Vâsılı kütüphanesinde muhafaza edilen nüshaları tanıtılmıştır.

KAYNAKÇA

ABİDHAN KIZI, Azizahan. *Mahdum Vâsîlî ve Uning İlmiy Mirası*. Taşkent: Nevruz Neşriyatı, 2019.

VÂSİLÎ, Mahdum. *Divan*. Yayına hazırlayanlar: M. Hasaniy, A. Muzaffarova. Taşkent: Nevruz Neşriyatı, 2015.

HASANİY, Mahmud. - HASANOV, Abdusamad. *Mahdum Vâsîlî'ning İbretli Hayatıdan Levhalar*. Taşkent: Nevruz Neşriyatı, 2019.

NEVÂYÎ, Ali Şir. *Hamse*. Mahdum Vâsîlî Kütüphanesi, 41 nolu yazma eser.

KARŞÎ, Cemal. *Mülhakatü's-Surah*. Mahdum Vâsîlî Kütüphanesi, 41 nolu yazma eser.

AHMEDOV, Bõribay. *Özbekistan Halkları Tarihi*. Taşkent: Okıtuvçı Yayınevi, 1991.

MADRAİMOV, A. - FUZAİLOVA, G.S. *Tarihi Menbaşınaslık*. Taşkent: Fen Yayınevi, 2006.

Mülhakâtü's-Surah nüshasının cildi

Hamse nüshasının cildi